

М. Й. Петришин,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ОСОБЛИВОСТІ ТРАКТУВАННЯ КОНЦЕПТУ *ДОЛЯ* В ЛАТИНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядаються особливості трактування концепту доля в латинській мові. Вивчення системи цінностей етносу дає можливість виявити своєрідність його світогляду та світосприйняття.

Ключові слова: концепт, доля, латинська мова.

В статье рассматриваются особенности трактовки концепта судьба в латинском языке. Изучение системы ценностей этноса дает возможность выявить своеобразие его мирозерцания и мировосприятия.

Ключевые слова: концепт, судьба, латинский язык.

The article is devoted to the analysis of the features of the interpretation of the concept fate in Latin language. The given categories represent the system of coordinates by means of which representatives of this or that ethnos interpret the world and create it.

Keywords: concept, fate, Latin language.

Лінгвістика останніх десятиліть характеризується посиленою увагою до проблеми мовної картини світу, яка розглядається у взаємодії з концептуальною картиною світу та позамовною дійсністю. Людство з давніх часів і донині прагне зрозуміти, що таке доля. Концепт *доля* має велике значення для культури минулого й сьогодення, зв'язок із ціннісними орієнтаціями, релігійними поглядами, менталітетом людства. Дослідження долі у свідомості людини в різні епохи, її відображення в художньому мовленні здійснювали О. Лосєв, В. Горан. Поняття долі та засоби його мовного вираження неодноразово ставали предметом аналізу у сучасній лінгвістиці (Н. Д. Арутюнова, А. Вежицька, Н. А. Ніколаєва, Т. В. Радзівська, Г. І. Урбанович, О. Д. Шмельов, О.В. Троць та ін.). Одним із фрагментів мовної картини світу давніх римлян є концепт *доля*. Слід визнати, що попри те, що поняття долі отримало докладне висвітлення на матеріалі різних мов світу, в класичній філології залишається чимало лакун щодо мовної інтерпретації цього культурологічного явища.

Актуальність нашої розвідки визначається загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних студій на вивчення лексичних засобів репрезентації універсальних категорій в етнокультурному аспекті, а також відсутність інтегрального підходу до дослідження на матеріалі паремій концепту *доля* у латинській мові.

Метою нашого дослідження є вивчення особливостей трактування аналізованого концепту в етнокультурному аспекті в латинській мові.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати систему ключових для римлян понять концепту *доля*, виокремити лексеми, які репрезентують концепт *доля* в латинській мові.

Об'єктом дослідження є лінгвокультурний концепт *доля* в латинській мові.

Предметом вивчення виступають лексичні засоби вербалізації концепту *доля* в латинській мові.

Джерельною базою дослідження слугували пареміологічні одиниці й контекстуальний матеріал, які репрезентують концепт *доля* у латинській мові. Особливо показовим, на нашу думку, є паремійний рівень мови, оскільки у прислів'ях і приказках давніх римлян відображені елементи віри у надприродні сили, які керували поведінкою людей, визначали людську долю, її щастя, життєву дорогу, на якій могло трапитися усяляке.

Уявлення про долю зустрічаємо в усіх мовах та культурах. У давніх писемних пам'ятках античного світу під долею розуміли детермінованість, передбачену необхідність, яку визначали, найчастіше, богині. Найбільш експліцитно це виражене в грецьких міфах про Мойру та римських – про Парок, де індоєвропейські богині долі навмання розподіляли соціально задані варіанти життя. Доля надіяла кожного присудом, жеребом (грец. *μοιρα* «мойра» має значення «частка, доля»), а людина була пасивним отримувачем своєї долі та її користувачем одночасно. Доля уособлювала фатум, невблаганну зовнішню силу, що домінувала над людиною та визначала її життєвий шлях. Нитки долі не були дороговказом, вони тільки відміряли тривалість життя. Це пояснює той факт, що з долею не поєднували ідею послідовності подій. Долю також асоціювали з удачею або невдачею (наприклад, Тюхе, Фортуна або Мойра Лахезис визначали долю, кидаючи жереб), де мотив мінливості, неочікуваних поворотів, непередбачених обставин був ключовим. Долю розуміли як випадок, який заперечує логіку або закон. Згідно з цим трактуванням людина була нездатна діяти розсудливо, тому що покладалася на удачу, везіння, вичікуючи, що запропонує їй Фортуна.

Для давніх римлян концепт *доля* був одним із ключових складників мовної картини світу. Він включає лексеми, які інтерпретують усе те, що відбувається з людиною протягом її життя. У роботі ми визначаємо лінгвокультурний концепт *доля* в латинській мові як поняття практичної (життєвої) філософії, що є одиницею колективного знання/свідомості, має мовне вираження та відмічене етнокультурною специфікою.

Отже, лексико-семантичне поле концепту *доля* вербалізоване у латинській мові іменниками *fortuna, fors, fatum, providentia, casus, eventus, necessitas*. Існування різних лексем для вербалізації концепту *доля* пояснюється, як зазначає Т.В. Топоров, не тільки прагненням відобразити різні аспекти денотата, але й тенденцією до варіативності, різних способів семантичного кодування, метафоричних позначень [3, с. 162].

Домінантою на позначення поняття *доля* в латинській мові є лексема *fortuna*, яка асоціювалася у свідомості з богинею щастя, долі, добробуту, успіху. Це про неї писав Пліній у I ст. н. е.: «У цілому світі, повсюди в будь-який час дня голоси всіх кличуть і називають тільки Фортуну, її одну оскаржують і звинувачують, про неї одну думають, її одну звеличують, її одну викривають і, лаючи, поклоняються їй». Етимологічно лексема

fortuna сягає іменника fors, що має значення «випадковість, сліпий випадок» і походить з індоєвропейського *bhrtis [4, с. 309]. Лексикографічні джерела фіксують такі значення лексеми: доля, випадок, щастя, успіх, становище, багатство, майно, жереб [2, с. 334]. Аналіз фактичного матеріалу показав, що іменник fortuna виступає у сполученнях з прикметниками оцінної семантики (як меліоративної, так і пейоративної). Атрибутами пейоративної семантики поняття виступають прикметники *saeva* (жорстока), *aegra* (гірка), *adversa* (ворожа), *aspera* (сувора), *horribilis* (жахлива), *tristis* (сувора), *mala* (погана), *pessima* (найгірша). Меліоративну характеристику іменника fortuna репрезентують означення *secunda* (сприятлива), *bona* (добра), *prospera* (сприятлива), *laeta* (радісна). Зустрічаються також нейтральні атрибути *nota* (відома), *mutata* (мінлива).

У більшості контекстів fortuna виступає в латинській мові у функції суб'єкта і дещо рідше – у функції об'єкта. При цьому часто вона асоціюється з живою істотою. Доля *errat* (блукає), *dedit* (дає), *detrakit* (забирає), *regit* (керує), *deserit*, *destituit* (покидає), *iudicat* (судить), *demulcet* (пестить), *fovet* (зігриває), *iuvat* (допомагає), *docet* (навчає), *dubitat* (сумнівається). Наведемо приклади: *Fortes fortuna adiuvat*. – Хоробрим доля сприяє. *Fortuna favet fatuis*. – Щастя сприяє дурням. *Fortuna belli artem victos quoque docet*. – Доля навчає військовому мистецтву навіть переможених. *Fortuna multis dat nimis, satis nulli*. – Доля багатьом дає багато, достатньо – нікому. *Supra nos fortuna negotia curat*. – Оминаючи нас, доля звершує справи.

Часто доля у латинській мові має руйнівний та агресивний характер. Вона *paecit* (кидає), *vulnerat* (ранить), *incurrit* (нападає), *stultum facit* (робить нерозумним), *perit* (пропадає), *fregit* (розбиває). Наприклад: *Dum fortuna perit, nullus amicus erit*. – Коли щастя пропадає, то й друг зникає. *Stultum facit fortuna, quem vult perdere*. – Доля робить нерозумним того, кого хоче покарати. *Fortuna unde aliquid fregit, cassum est reficere*. – Якщо доля щось десь розбила, даремно відновлювати. *Fortuna innocentem deserit saepe, et bona spes nunquam*. – Доля часто покидає невинного, але добра надія – ніколи.

Інколи доля виступає у функції об'єкта, на який дія може бути спрямованою безпосередньо або опосередкованою. Проілюструємо цю тезу прикладами: *Sapiens vincit virtute fortunam*. – Розумний добродієністю перемагає долю. *Fortunae verba dedique meae*. – До моєї долі я звертаю слова. *Sui cuique mores fingunt fortunam hominibus*. – Кожній людині її долю створюють її звички.

Аналізована лексема виступає в латинській мові здебільшого у значеннях «доля», «щастя», «нешастя», «успіх». Наприклад: *Quo se fortuna, eodem se et favor inclinat*. – Кому сприяє доля, тому сприяють і люди. *Sua cuique fortuna in manu est*. – Власне щастя у кожного у руках. *FleBILE principium melior fortuna sequitur*. – Після гіркого початку приходиться велике щастя. *Fortuna non mutat genus mores*. – Щастя не змінює природу людини. *Virtutis fortuna comes*. – Щастя – супутник мужності. *Mens vertitur cum fortuna*. – Погляди міняються з успіхами. *Fortunam citius reperias quam retineas*. – Успіх швидше знайдеш, ніж збережеш.

Проте аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що у певних контекстах лексема fortuna може актуалізувати значення, які не фіксуються лексикографічними джерелами, а саме: «становище», «талан», «багатство», «терпіння», «випадок», «шанс». Наприклад: *Deus mirabilis, fortuna variabilis*. – Бог дивовижний, талант мінливий. *Mens vertitur cum fortuna*. – Спосіб думок змінюється зі зміною становища. *Superanda omnis fortuna ferendo est*. – Будь-які труднощі слід долати терпінням. *Fortuna in homine plus quam consilium valet*. – Випадок у житті людини важливіший, ніж розсудливість. *Fortunam secundam amittere*. – Втратити шанс. У певних контекстах іменник fortuna може синонімізуватися зі значенням «неминучість»: *Sapiens quidem vincit virtute fortunam*. – Мудрець перемагає долю неминучістю.

Отже, лексема доля в окремих контекстах набуває нових значень, які характеризують периферійну сферу смислової структури концепту.

Зупинимося на питанні ставлення давніх римлян до концепту «доля». Аналіз приказок, прислів'їв та фразеологізмів засвідчив, що для менталітету римлян типовим є потрійне ставлення до поняття доля. Передусім наголошується на невідворотності долі. Римляни вважали, що *Fortuna caeca est*, бо як можна відвернути долю, яка, як зазначав Цицерон, є сліпою. Крім того, *Facit gradum fortuna, quem nemo videt*. – Фортуна робить крок, який ніхто не бачить. Часто вона буває не тільки сліпою, але й жорстокою і несправедливою: *Fortuna malignum opponit nostris insidiosa pedem*. – Задрісна доля підставляє нам злу ногу. *Fortuna obese nulli conenta est semel*. – Доля на вдовольняється тим, щоб нашкодити лише один раз. Доля в уявленні давніх римлян постає всесильною. У листах Сенеки Молодшого знаходимо сентенцію: *In eo quid vivit, omnia posse fortuna* (Sen. Ep. ad Luc. 70, 7). – Над кожним, хто живе, має владу фортуна.

Другий підхід – це свідоме ставлення римлян до долі. Вони усвідомлюють, що вона не залежить від людини і призначена їй наперед. Таким чином, долю слід приймати такою, якою вона є, адже *Fortuna fingit latratque, ut lubet*. – Доля, то ласкає, то кусає, як їй забажається. *Supra nos fortuna negotia curat*. – Оминаючи нас, доля звершує справи. А щоб легше переносити удари долі, треба гартувати душу: *Et contra iniurias fortunae inter beneficia firmetur* (Sen. Ep. ad Luc. 18, 6) – І проти несправедливостей долі між благодіями нехай гартується душа.

Третій підхід до долі – це визнання її мінливості. Цю тезу яскраво ілюструють латинські прислів'я: *Levis est fortuna: cito repercit, quod dedit*. – Непевною є доля: швидко забирає те, що дала. *Fortunam citius reperias, quam retineas*. – Долю важче утримати, ніж приймати. Крім того, римляни вірили у здатність перебороти долю і взяти її в свої руки. Підтвердженням цього є латинські паремії: *Faber est quisque suae fortunae*. – Кожен є ковалем своєї долі. *Fortunam suam quisque parat*. – Свою долю кожен творить сам. *Sua cuique fortuna in manu est*. – У кожного в руках своя доля. *Sapiens ipse fingit fortunam sibi*. – Мудрець сам собі створює долю. В окремих афоризмах зустрічаємо заклик надіятися не на богів, а на власні сили. Наприклад: *Fortes fortuna adiuvat*. – Хоробрим доля сприяє. *Fortuna fortes metuit, ignavos permit*. – Фортуна боїться відважних, пригноблює боязких.

Отже, для давніх римлян доля – це символ найвищої сили, яка впливає не лише на людину протягом життя, а й має владу і над богами, хід подій, напрям життєвого шляху людини, обставини її життя. У свідомості римського народу концепт доля включає розуміння долі як перебігу подій (минулих чи майбутніх) і як призначення, що не залежить від волі людини. Одиниці пареміології розкривають вербалізацію концепту *доля* через такі семантичні групи, як *доля – особа*, *доля – щастя*, *доля – успіх*. Афористична площина постає ціннісно-смысловим феноменом духовної культури, що формує концептосферу мови й репрезентує систему загальнолюдських і національних цінностей соціуму. В афористичних висловах утверджується уявлення римлян про долю.

Література:

1. Воркачев С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа / С. Г. Воркачев. – Краснодар, 2002. – 142 с.
2. Дворецкий И. Х. Латиско-русский словарь / И.Х. Дворецкий. – М. : Русский язык, 1986. – 1097 с.
3. Топоров Т. В. Древнегерманские представления о судьбе / Т.В. Топоров. //Понятие судьбы в контексте разных культур. – М. : Наука, 1994. – С. 162 – 167.
4. Walde A. Lateinische etymologisches Wörterbuch / A. Walde. – Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1910. – 870 s.